

Die verlede en versoening: Afrikaanse oorlogsliteratuur as (alternatiewe) bron van geskiedskrywing oor die individu¹

Mabel Erasmus
Dept. Afrikaans en Nederlands
Universiteit van die Oranje-Vrystaat
BLOEMFONTEIN

Abstract

The past and reconciliation: Afrikaans war literature as (alternative) source of historiography regarding the individual

This article looks at Afrikaans literary texts in which the 'border war' (1966-1989) is dealt with in a creative manner, and contrasts these texts with historiographical texts on this topic. The role that fictional texts with a partly historical content play in the process of reconciliation in South Africa is examined with reference to 'border literature' in particular.

1. Inleidend

Met die nuwe, demokratieser bedeling wat Suid-Afrika nou oplaas betree het, is dit asof die sogenaamde grensoorlog (oftewel die Namibiese bevrydingstryd) in 'vergetelheid en glans'² verval het. Ondervinding het egter geleer dat die traumas van 'n oorlog nie bloot in 'n gemeenskap se klere gaan sit nie, maar die psige van die mense aantast. Om daarmee te probeer afreken, verg 'n lang terapeutiese proses waarvan die uitvoerende, beeldende en woordkunste 'n integreerende deel vorm. So, byvoorbeeld, is

¹ 'n Aangepaste weergawe van 'n referaat wat gelewer is by die 1994-hoofkongres van die Afrikaanse Letterkundevereniging te Port Elizabeth.

² Die 'glans' verwys na koffietafelpublikasies wat oor die oorlog handel, soos dié van Willem Steenkamp (1989).

nuwe Viëtnam-films tot 'n tyd gelede nog uitgereik, en met die Anne Frank foto- en boekuitstalling verlede jaar in Suid-Afrika het herinneringe aan die massamoorde van die Tweede Wêreldoorlog opnuut ook in ons land opgevlam. En dit is maar net twee van die vele oorloë wat in tans nog lewende mense se geheues voortleef.

Die Suid-Afrikaanse grensoorlog³ het amptelik oor 'n tydperk van 22/23 jaar gestrek – van 1966 tot 1 November 1988, hoewel daar in April 1989 nog post-wapenstilstandgevegte was. Weens die dienspligstelsel wat in 'n gedeelte van dié tyd gegeld het, is die meeste wit mans wat tans tussen ongeveer 20 en 45 jaar oud is direk geraak deur hierdie oorlog, en hul gesinne, families en vriendekringe op indirekte wyse. (Ook swart mans is mettertyd toenemend betrek – maar dit is 'n 'aparte' verhaal met bykomende komplikasies.) Iets só ingrypend en omvangryk moet neerslag vind in meer as net 'feitelike' geskiedenisboeke – ook literêre tekste sal dit probeer verwoord. Die doel en funksie van sodanige literêre tekste kan onder andere die volgende wees: om individuele en uiters persoonlike verhale te vertel, om getuieis te lewer, om te beskuldig, om te dien as 'n kollektiewe uiting van berou en boetedoening, om die gebeure in ons geheue te verewig. Elemente van al hierdie dinge en nog meer kom voor in die Afrikaanse 'grensliteratuur' wat oor die afgelope drie dekades verskyn het. Die doel met die artikel is om te probeer bepaal hoe en waarom Afrikaanse prosatekste⁴ bydra tot die optekening van hierdie belangrike stuk eietydse geskiedenis.

2. Literatuur en historiografie – albei bronne vir/van geskiedenis

Daar is eeue lank al 'n noue, maar altyd problematiese verhouding tussen fiktiewe tekste en historiografie. Allen Thiher se hoofstuk oor post-moderne fiksie en geskiedenis in *History and Post-war Writing* (D'haen &

³ Ek gebruik die term *grensoorlog* meerduidelik, met die bedoeling dat die woord *grens* se vele betekenisse – soos 'om te huil', mitiese en simboliese inhoud, ensovoorts – geaktiveer word saam met die verwysing na 'n geografiese grensgebied, waartoe die oorlog nie beperk was nie.

⁴ Afrikaanse drama- en poësietekste maak ook 'n aansienlike bydrae, maar vorm nie deel van hierdie ondersoek nie.

Bertens, 1990) gee 'n oorsig van hierdie problematiek. Die kwessie van die aard van representasie in die twee tipes tekste staan ongeveer sentraal in hierdie diskussie. Sedert Plato literêre representasie as minderwaardig afgemaak het en Aristoteles die teendeel beweer het, worstel Westerse filosowe al met vroeë rondom effektiewe, geldige wyses waarop toegang verkry kan word tot die werklikheid, hetsy die verlede of die hede. Thiher (1990:31) se slotsom rondom postmoderne fiksie se bydrae tot of hantering van hierdie dilemma is by uitstek van toepassing op literêre representasies van die geskiedenis: “our fictions continue to bear witness to the presence of the absence signified even as they decry its absence”. Vervolgens slegs enkele bykomende gedagtes aangesien dit 'n tema is wat ook hier by ons al snuifgetrap is⁵.

Daar is eerstens die dilemma rondom die legitimiteit van geskiedskrywing. Dit het naamlik mettertyd al duideliker geword dat amptelike historiografe meestal aangestel en betaal word deur die maghebbers met die verstandhouding dat die hegemoniese ideologie regverdig sal word. Veral by krygsgeskiedskrywing word daar immers geselekteer om 'n bepaalde effek te verkry; daar is byvoorbeeld beïnvloeding en posisionering oor wie 'ons' en wie die 'ander'/vyand is, oor wie watter gevegte gewen en wie verloor het, oor wie se *cause* meer *just* was, ensomeer. Die positivistiese ideaal van objektiewe wetenskaplikheid is nog nêrens in die geesteswetenskappe en veral deur geen historiograaf bereik nie. Die epistemologiese dilemma waarin geskiedskrywing verkeer sedert die dood van die meesterverhaal (vgl. Burger, 1994), laat die vraag ontstaan of fiksie⁶ nie meer akkuraat kan weergee wat die uitwerking van die geskiedenis op mense se lewens was nie. Verder handel amptelike krygsgeskiedenis hoofsaaklik oor generaals, ander bevelvoerders of hele eenhede – die lot van die individuele soldaat/dienspligtige word meestal genegeer, terwyl juis dit in die letterkunde verwoord word.

Hierby kan 'n mens iets voeg soos die oorentoesiastiese uitspraak van die filosoof, Richard Rorty, dat fiktiewe tekste die vernaamste draers van

⁵ Die 1991-simposium by UWK met die tema “Afrikaanse geskiedskrywing en letterkunde – verlede, hede en toekoms”, het byvoorbeeld hieroor gehandel.

⁶ Veral wat betref *historiografiese metafiksie*, 'n term van Linda Hutcheon (1989).

morele verandering en vooruitgang in 'n gemeenskap is. Hoewel literêre taal, soos ander artistieke representasies, nie nodig het om aanspraak te maak op 'n verband met die werklikheid nie, is dit duidelik dat skrywers dikwels vir hulleself 'n rol en 'n taak uitkies wat eties gerig is; hulle is minder gekontamineer deur die politieke magspel in die gemeenskap en toon 'n betrokkenheid by die menslike kondisie in die algemeen. In Suid-Afrika geld die volgende ook: "We live in an era in which fiction has taken on a more stridently ethical voice than it did when one could speak ponderously about the moral nature of writing" (Thiher, 1990:15). Hierdie posisie wat skrywers inneem, lei daartoe dat die amptelike historiese diskoers bevraagteken word – daar is iets soos "a desire for an ethical encounter with history" (Thiher, 1990:20) teenwoordig, veral ook by skrywers wat skryf oor die grensoorlog.⁷

Wat die leesproses betref: tydens die lees van 'n literêre teks word die leser aktief betrek – die verbeelding word geaktiveer en identifikasie vind plaas. Die leser word betrek by die lewens van die karakters (Burger, 1994:70) en daarom is die impak intenser en blywender as in die geval van 'n historiografiese teks. Oversteegen (1982) se stelling is hier van toepassing: "Non-fictional texts produce a factual identification in the reader, whereas fictional texts lead to emotional identification." Hierdie emosionele dimensie van byvoorbeeld 'n roman verleen groter trefkrag aan die historiese gegewens wat daarin verwerk is. In teenstelling hiermee omvorm die skryfhandeling as sodanig sogenaamde 'historiese feite' weer tot fiksie, wat die geloofwaardigheid van die 'feite' uiteraard aantast. Wolfswinkel (1994) dui byvoorbeeld aan hoe funksionele kennis oor die Holocaust ingewin kan word; hy beredeneer die gedagte dat literatuur 'n noodsaaklike historiese bron is onder andere soos volg: "If we want to penetrate into that mystery of collective behaviour, ordinary knowledge of history is not sufficient." Hierdie gebeurtenis transendeer die beperkinge van die tradisionele historiese en literêre dissiplines, meen hy. Vir my gevoel geld dit ook van ander tragiese gebeurtenisse van aansienlike omvang, soos die 'grensoorlog' inderdaad was. Hoe meer bronne van inligting ons het, en hoe groter die verskeidenheid vlakke (feitelik, intellektueel,

⁷ Hierdie soort worsteling met die etiek van eietydse geskiedenis impliseer dit wat ek onder *betrokkenheid* verstaan.

emosioneel, ensovoorts) wat daar tot ons beskikking is in ons soeke na 'n meer ingeligte, inklusiewe verstaan van hierdie gebeurtenis, hoe beter vir die (morele) welsyn van die totale gemeenskap.

Etienne van Heerden (1994:8) het by geleentheid op Port Elizabeth se Vista-kampus die volgende stelling gemaak:

Geskiedenis is nie die enkelgebeurtenis wat gemitologiseer word nie. Geskiedenis is eerder 'n veelvoud tekste – 'n huldiging van 'n verskeidenheid menslike ervarings. 'n Meer verteenwoordigende optekening van verskillende stemme, wat nie onderlê word deur een spesifieke magstruktuur nie, kan helend⁸ wees.

Afrikaanse skrywers se bydrae tot hierdie optekening was en is aansienlik.

3. Feitelike weergawes van die oorlog: amptelik goed-gekeurde teenoor 'kritiese' bronne

Aanvanklik is daar amptelik in alle moontlike tale geswyg oor die oorlog. Selfs die persone wat aan die begin (sedert 1975) in Angola moes gaan veg se gesinslede was totaal onbewus van hoe hulle aangewend is – aanpassingsprobleme by hul tuis-koms is hierdeur vermenigvuldig.

Daar is tans nog geen omvattende amptelike krygsgeskiedenis nie⁹ – wie opdrag gaan kry of toegelaat gaan word om dit saam te stel, is 'n ope vraag. Bronne waarna hier verwys gaan word, het wel die stempel van goedkeuring van een van die twee kante, hetsy die SAW of anti-apartheidsorganisasies.

Verskeie publikasies wat die SAW se optrede steun, het verskyn by 'n uitgewery genaamd Ashanti in Gibraltar (maar versorg in Randburg), 'n afdeling van ene "Ashanti International Films", met foto's dikwels verskaf deur Al J. Venter, 'n joernalis-fotograaf wat gedurende die tagtigerjare 'n hoë profiel gehandhaaf het as oorlogverslaggewer. Ná die amptelike stilswye oor kardinale aspekte van die oorlog moes die inligting wat aan die Suid-Afrikaanse publiek deurgegee is, bepaalde ideologiese persepsies

⁸ In die slot van hierdie artikel kom dié gedagte weer ter sprake.

⁹ 'n SAW-simposium met die tema "Suid-Afrikaanse militêre geskiedskrywing – *quo vadis?*" is in Oktober 1992 te Tempe, Bloemfontein gehou.

ondersteun. Byna al die grensoorlogboeke van dié aard wat gepubliseer is, het gedurende 1989 verskyn, dit wil sê toe die einde en die afloop van die oorlog nie meer ontken kon word nie. Die skrywers is dikwels buitelanders, wat klaarblyklik die indruk van 'objektiwiteit' moes wek. Daar is byvoorbeeld *In Search of FREEDOM. The Andreas Shipanga Story* soos opgeteken deur Sue Armstrong (1989) uit Engeland. Hierin vertel 'n oud-Swapo-lid hoe hy tot die besef gekom het dat dié organisasie mettertyd totalitêr geword het en 'n magshonger, skurkagtige leier het.¹⁰ *War in Angola. The Final South African Phase* deur Helmoed-Römer Heitman (ook 1989) se flapteks sê onder andere: "Moscow and Havana were faced with the reality that their Angolan surrogates could never hope to defend themselves against Unita; *a fortiori* when backed by the powerful South African military establishment"; vervolgens word daar met groot bewondering vertel van "the remarkable use that the South Africans made of their artillery" (flapteks). Sommige boeke is kleurvolle koffietafel-publikasies, soos *South Africa's Border War 1966-1989* deur Willem Steenkamp (1989).

'n Ander getiteld: *Nine Days of WAR. Namibia – before, during and after* deur ene Peter Stiff van Londen (1989), is onder meer opgedra aan "Foreign Minister Pik Botha, who quite rightly, didn't give an inch or a damn". Die SWA Polisie word genoem "those truly remarkable bush fighting policemen". 'n Sekere sers. Piet 'Hand' Cronje het aan die skrywer vertel hoe hulle vir SWAPO en kie die loef afgesteek het: "They came in fully expecting to kick our arses," het hy gesê, "but we kicked their's. (sic) (...) It is because as fighters (...) we are still far too bloody good for them" (Stiff, 1989:200). Hierna volg 'n hele afdeling waarin Stiff vertel van "SWAPO's Propaganda War". Hier word duidelik kant gekies vir "(t)he South Africans (who) had stuck strictly to the letter of the agreement and more" en teen SWAPO en Nujoma van wie daar gesê word: "(...) while smilingly professing he was for peace, he was behind the scenes preparing for war".

¹⁰ 'n Teenhanger hiervoor is die aangrypende *Never Follow the Wolf* deur Helao Shityuwete (1990), geskryf deur 'n SWAPO-lid wat 16 jaar op Robbeneiland deurgebring het en lojaal gebly het aan die organisasie. Shityuwete verwys na Shipanga as een van die "puppets in the so-called 'transitional government' installed by South Africa in Namibia" (p. 247).

Die boek *KOEVOET! The Inside Story* deur die Amerikaanse joernalis Jim Hooper (1988) word in die voorwoord soos volg getipeer: “it is a true story”, en volgens die skrywer het ’n bevelvoerder van dié berugte eenheid onvoorwaardelik vir hom gesê: “You have to write what you see (...)”. Hy dui egter uit die staanspoor aan deur watter soort bril hy byvoorbeeld na SWAPO kyk: “(...) the methods employed by the Soviet and Cuban-backed South West Africa People’s Organisation against the Namibian people convinced me that their claims of fighting for ‘a just society’ are no more than rhetoric for the benefit of a naive Western audience” (voorw.).

In 1989 het ook ’n boek verskyn met die obsene titel: *Avontuur in Angola. Die verhaal van Suid-Afrika se soldate in Angola 1975-1976* deur kmdt. Sophia du Preez. Daar verskyn steeds van dié tipe geskiedskrywing rondom die oorlog, byvoorbeeld *Bushman Soldiers* deur Ian Uys (1993) waarvan ’n Weermag-resensent onder meer sê dat dit ’n knop in die keel bring “as besef word dat talle Boesmans op lojale wyse hul lewens in die spel geplaas het (en soms verloor het) vir ’n weermag van ’n land wat hulle self nog nie eens gesien het nie” (Jacobs, 1994:4).

Bronne waarvan die simpatie openlik by die stryd van die onderdruktes lê, is veel skaarser en tot onlangs ook moeilik bekombaar in Suid-Afrika. Enkele voorbeelde is die volgende: Randolph Vigne se *A Dwelling Place of Our Own. The Story of the Namibian Nation* (1977-weergawe); *Brutal Force. The Apartheid War Machine* (Gavin Cawthra, 1986); ’n geleentheidspublikasie deur André du Pisani van die Universiteit van Namibië getiteld *Beyond the Barracks: Reflections on the Role of the SADF in the Region* (1988); en Robert Gordon se teenstellende (vergelyk hierbo) perspektief op die Boesmankwessie, ook met betrekking tot hul rol in die oorlog: *The Bushman Myth. The Making of a Namibian Underclass* (1992). Dit is veral Julie Frederikse wat die twee kante van die saak teenoor mekaar stel in *South Africa. A Different Kind of War* (1986), maar op ’n wyse wat skerp krities is teenoor die militarisme van die apartheidregime.

Populêre Afrikaanse fiksie (tydskrifverhale en klubboeke, byvoorbeeld) het die amptelike ideologie en ‘aanvaarbare’ weergawes van die oorlog, die SAW se rol ensovoorts deurgaans ondersteun. Dorian Haarhoff (1991:3) tipeer sogenaamde triviale literatuur soos volg: “texts such as these are

significant in that they reproduce the conformist society that shapes them". Hierdie verhale bevestig feitlik deurgaans establishment-denke oor kontensieuse kwessies. Iets soortgelyks uit Namibië kom voor in 'n verhaal uit die Namibiese tydskrif *Kalabash*, getiteld "Journeys in exile" waarin die vryheidsvegter met onverbloemde trots as held voorgestel word in 'n verhaal wat deur homself, ene Johnny, vertel word en deur Jennifer Davis (1993) opgeteken is. Byvoorbeeld:

Johnny sighed, (hy het pas gehoor dat hulle te voet na 'n opleidingskamp in Zambië moes gaan – MAE) but he knew it was for a good cause. He had done it willingly, for the future of his children – the future of his country.

Hierdie soort heroïek en idealisme tref 'n mens haas in geen literêre teks, hetsy Suid-Afrikaans of Namibies, aan nie.

4. Die historiese verloop van die oorlog en (enkele) literêre tekste (verhale) se weergawe van die impak daarvan

Literêre tekste fokus byna deurgaans op die individu. Dit is selde die geval in geskiedskrywing oor die oorlog, en indien wel (vergelyk Du Preez en andere), word daar nie veel aandag gegee aan die trauma en gruwels wat deur baie ervaar is nie. Hier ontbreek dus 'n stuk geskiedenis. Wat volg, is 'n poging om – heel oorsigtelik – die historiese gang van die oorlog te koppel aan die verskyning en temas van literêre tekste. Daar sal meer bespreking gewy word aan vroeë, minder bekende verhale.

4.1 Die stryd voor 1980

Sedert 1957 begin wat die SAW 'insurgensie' genoem het; SWAPO opereer nog op klein skaal. In 1966 vind die eerste identifiseerbare operasie deur die SAP plaas, naamlik 'n aanval op 'n SWAPO-basis. Sedert 1967 verleen die SAP steun aan die Portugese magte in Angola. Gedurende 1973/1974 neem die SAW 'verantwoordelikheid' oor by die SAP. In Portugal stort die toenmalige regering gedurende 1975 in duie sodat dié land uit Afrika onttrek as koloniale moondheid. Operasie Savanna¹¹, die eerste grootskaalse SAW-optrede van die oorlog, begin.

¹¹ Baie van die operasies het sulke 'omgewingsvriendelike' name gehad.

Daar word deurentyd ook steun verleen in die destydse Rhodesië en in Mosambiek. Gedurende 1976 begin die grensoorlog in alle erns. Die MPLA, wat SWAPO goedgesind is, is nou aan bewind in Angola. Die SAW se krygstuig is swak en hulle weet min van teeninsurgensie-oorlogvoering. In 1977 neem SWAPO-optredes toe – die beweging word steeds sterker. Die volgende grootskaalse SAW-optrede is Operasie Reindeer – hulle val in tot by Cassinga¹² – en SWAPO neem wraak. Lugmagoperasies neem toe; valskermssoldate – daardie maklike teikens wat soos “disselsade”¹³ uit die lug neerdaal – word meer dikwels ingestuur.

Die eerste literêre teks waarin geantisipeer word dat die koloniale era vir suidelike Afrika bloedig ten einde gaan loop, is seker *Ons wag op die kaptein* van Elsa Joubert (1963). 'n Voorloper van tekste wat oor die volgende twee dekades met toenemende intensiteit oor die oorlog sou berig, is *Heupvuur* van Piet Haasbroek (1974). Die drie oorlogverhale wat hierin verskyn, hanteer reeds temas wat in die ‘grensliteratuur’ wat gevolg het weer telkemale voorgekom het: in “Twee dagboekinskrywings” beleef die verteller, Gerrit, hoe die onmenslikheid in 'n oorlogsituasie na alle kante toe sny: hy sien hoe ene sers. Smit 'n ou swart man, doelbewus wreed, in sy geslagsdele skiet waar hy voor 'n groep vermeende terroriste uitstap; terselfdertyd lê Gerrit se vriend sonder bene in die militêre hospitaal en pleeg later selfmoord. Hier is reeds deurlopende elemente van oorlogsliteratuur teenwoordig, wat veral in Gawie Kellerman se werk weer vollediger ontgin word: die tragiese lot van die plaaslike bevolking; verminking en selfmoord; die soldaat se onvermoë om 'n verskeidenheid vorme van verskrikking te verwerk of te hanteer; die mense tuis se hartseer. Die verhaal “Twee terroriste” het betrekking op die SAP se optrede in Rhodesië destyds. Haasbroek se bundel *Roofvis* (1975) bevat die bekende tweeluike “Aardrykskundeles” en “Anatomieles” – kort meesterstukkie waar die walging van sinnelose wreedheid op

¹² Hierdie aanval is steeds een van die mees omstrede optredes van die oorlog. Vergelyk Heywood (1994) hieroor.

¹³ Vergelyk “My Kubaan” deur Etienne van Heerden (1983).

onderbeklemtoonde wyse aangebied word¹⁴. In “Hinderlaag” ondergaan soldate in opleiding die sadistiese wreedheid van hul instruksieaanvoerders aan eie lyf – daar is onder andere dreigemente dat hul geslagsorgane met sigaretaanstekers gebrand sou word. Hier tref ons dit weer aan: seksualiteit in tandem met geweld en wreedheid; en dikwels word daar, ironies, juis gefokus op die geslagsorgane as simbool van weerloosheid en kwesbaarheid – ’n ondermyning van die manlike mite.

In 1976 word *Skrykbewind* (Haasbroek) en *Op pad na die grens* (J.C. Steyn) gepubliseer. Die Steyn-tekste ontgin die begrip *grens* vir die eerste keer; dit handel ongeveer oor die universele geneigdheid by soldate om die dood te begin vrees voor hul vertrek na die gevegsfront. Van die treffendste oorlogverhale in Afrikaans is opgeneem in Welma Odendaal se *Keerkring* (1977), ’n boek wat verbied (en verpulp?) is in daardie donker tye. Die titel van “Vryheidsvegter” is op meer as een vlak met ironie gelaai. Die gemors wat oorlog van mense se emosies maak, word treffend geïllustreer deur hierdie verwickelde verhaal: ’n jong Suid-Afrikaanse soldaat in Angola knoop ’n verhouding aan met ’n Portugese vrou op ’n plaas in die omgewing van hul militêre kamp. Wanneer die vrou en kinders op die plaas wreedaardig vermoor word deur guerillavegters (waarskynlik as gevolg van hul kontak met die soldate), gaan hy en drie makkers op ’n strafekspedisie uit. Hulle verdwaal en in die hitte van die oomblik vuur hulle dan op lede van die SAW (een of meer sterf) wat op patrollie was. Ook twee van sy makkers word noodlottig getref. Die hoofkarakter vertel sy verhaal voor ’n krygsraad. Hy dink deurentyd terug aan sy pa se (WOII-) ideaal dat hy ’n dapper soldaat sou wees. Die skuld, vervreemding, pyn, verlies, trauma en chaotiese emosies van hierdie verhaal kenmerk ernstige oorlogsliteratuur. In die Mosambiek-verhaal “LM” sterf ’n jong vrou wat lid was van ’n weerstandsbeweging – weer eens die geliefde van die hoofkarakter.

4.2 Die tagtigerjare

Die Suid-Afrikaanse regering besluit dat Angola SWAPO se gasheerland is en beweeg openlik in die land in – dié keer om te bly. Konvensionele oorlogvoering, op veel groter skaal, vind nou plaas, maar die PLAN-

¹⁴ Die geweld word nie onderbeklemtoon nie, die walging wel.

magte slaan terug. Samesprekings tussen die Angolese en die Suid-Afrikaanse regerings begin. Die SAW tree steeds klandestien teen SWAPO op hoewel daar voorgegee word dat dit nie die geval is nie. Die Gesamentlike Monitorkommissie word in 1984 aangestel, maar gedurende 1985 is daar steeds swaar gevegte op die grens. Die omvattendste optrede deur die SAW vind gedurende 1987 plaas, maar hierna marsjeer die Angolese magte so ver suid as Mavinga (nie ver van die Caprivistreek af nie). Na 'n tydelike wapenstilstand in 1988 en die vredesooreenkoms wat 'n jaar later gesluit word, is daar nog net 'n kortstondige uitbarsting van oorlogvoering voordat die vredestryd werklik aanbreek.

Tydens hierdie dekade skop 'n mens tekste wat deur sommige 'grensliteratuur' genoem is agter elke bossie uit. In 1980 word weer 'n boek verbied waarin die oorlog figureer, naamlik Dan Roodt se *Sonneskyn en Chevrolet* (1980). Hierdie teks bevat gedeeltes wat vertel van 'n karakter se "wedervaringe op die grens" meestal in die growwe ideolek van 'n soldaat. Een deel is egter 'n uitsondering. Daar is 'n verkragtingstoneel wat beskryf word vanuit 'n eerste persoonsperspektief, dié van die verkrachter self, maar nou in byna poëtiese Standaardafrikaans, asook met 'n berekende presiesheid en filmiese detail wat die bloed in die leser se are laat stol. Dit is veral die grusame slot wat die illusie finaal vernietig dat dit "nie so sleg in die bos" was nie – volgens die ou in die kroeg wat vertel hoe hulle daardie Sondagmiddag uit verveling 'n Ovambo-stasie binnegeval het "om 'n naai te gaan soek" (14). Vir my is hierdie toneel, deels vanweë die verskil in toonaard met die res van die teks, die treffendste evokasie in Afrikaans van die walging wat oorlog wek.

Gedurende die tagtigerjare verskyn daar in die meeste kortverhaalbundels verhale wat oorloggegewens bevat. "Melk", die titelverhaal uit Elsa Joubert se bundel van 1980, vertel van die verkragting van en daaropvolgende babamoord deur 'n Portugese vrou in die Angolese oorlog-situasie. Hoe maklik 'n oorlog die lewens van burgerlike persone kan verwoes, word hier aangedui, soos dikwels ook by veral Haasbroek die geval is. Daar is ook 'n oorlogverhaal in *Skertse* van M.C. Botha (1981): "Die kort lewe van 'n gemiddelde man". Die hoofkarakter dien as prototipe van een of ander aard; hy is 'n "(g)emiddelde wit Suid-Afrikaanse vryheidsvegter" en hy word vermoor deur "swart Kubaanse vryheids-

vegters” (9). Die ‘gemiddelde’ Suid-Afrikaanse persoon kon inderdaad nie vasstel wie aan die ‘regte’, of ‘beter’, kant van vryheid is nie. In die bundel *Verby die vlakke* (Haasbroek, 1982) is die tragiese verhaal “Afskeid” opgeneem. ’n Klomp afgestorwe soldate is met ’n troepetrein op pad na ’n ewige bestemming. Daar word gefokus op een soldaat se bitterheid oor die oorlog, veral oor die marteldood wat hy moes sterf. Treffende verhale kom ook voor in *Jonkmanskas* (Prinsloo, 1982), *Kortsluitings* (Wybenga, 1982), *My Kubaan* (Van Heerden, 1983) en veral *Tuin van klip en vuur* (Weideman, 1983). Uit laasgenoemde handel die Namibiese verhale “(Gelykenis)” en “(Nagelaat)” indringend oor vele fasette van die (sensitiewer) wit soldaat se skuldgevoelens.

’n Paar langer prosatekste verskyn in die tagtigerjare: ’n *Basis oorkant die grens* (1984) van Louis Krüger speel hoofsaaklik af in Mosambiek. Die verteller is die wroegende siel van ’n gesneuwelde soldaat wat saam met sy eertydse makkers sweef tydens ’n uitmergelende ekspedisie. In daardie klein meesterstuk in die onderbeklemtoning van intense emosies, ’n *Wêreld sonder grense* (Strachan, 1984), word daar inderdaad deur ’n karakter ‘gegrens’, en word grense van alle soorte oorskry – ook die los verhale wat eintlik ’n novelle word, veroorsaak dat ’n grens vervaag. Nog ’n ‘grenserige’ novelle wat in 1984 verskyn het, is *Om te awol* (Van Heerden, 1984) – die hoofkarakter is ’n identiteitsoekende dienspligtige op ‘awol’ wat ná ’n konfrontasie met ’n gewonde SWAPO-soldaat ernstige bedenkinge kry oor die oorlog: “Ek het my vinger in die bloed van die vyand gedruk, en dit warm, lewend gevind” (67).

Gedurende die tweede helfte van die dekade wemel dit nog van Afrikaanse oorlogverhale in nuwe kortverhaalbundels, byvoorbeeld in *Die lewe ondergronds* (Hans Pienaar) en *Witblitz* (Eben Venter), albei van 1986. Hierna verskyn die bundel met die ironiese titel *Forces’ Favourites* (Donaldson, 1987) waarin verskeie Afrikaanse verhale opgeneem is, asook *Oog van die Nyl* (Munnik, 1987), *Die hemel help ons* (Prinsloo, 1987), en die belangrike oorlogteks *Wie de hel het jou vertel?* (Kellerman, 1988). Dié bundeltjie was soos ’n klein sweer wat uitbars asof dit ’n vulkaan is. Byna alles waaroor daar al geskryf is, kom hier weer aan bod, en daar word slegs kant gekies téén oorlog. In die motto word verklaar dat daar “geen greintjie waarheid” in die verhale is nie – ’n stelling wat geen troos bied vir die verrinneweerde leser nie, want, vervolg Kellerman dan: “die

waarheid is ontstellender en treffender as die verhale”. Ander bundels met verhale van dié aard is: *Liegfabriek* (Van Heerden, 1988) waarin “My Afrikaner”, ’n teenhanger vir die reeds genoemde “My Kubaan”, opgeneem is; *Die waarheid en ander stories* (Kalmer, 1989); *Ekstra dun vir meer gevoel* (Zirk van den Berg, 1989) en *Sê dit in die donker* (Pieter van der Lugt, 1989).

4.3 Na-oorlogse periode: 1990 tot nou

Nuwe bedelings word ingelui in Namibië sowel as in Suid-Afrika. Die einde van vryheidstryde wat dekades, eintlik eeue lank geduur het, het aangebreek. Figureer die ‘grensoorlog’ nog in die Afrikaanse letterkunde?

Die belangrikste, mees omvattende roman oor die oorlog verskyn in 1991, naamlik *Swart sendelinge*, weer eens van die Namibiese onderwyser Gawie Kellerman. Dit vertel indringend van ’n enkele soldaat se oorlogservarings, en van die trauma, pyn, eensaamheid, vervreemding, ontgeling en ontwrigting wat daarmee gepaard gaan (eintlik is daar in Afrikaans veels te min negatiewe terme om die uitwerking van geweld mee te omskryf).

’n Enkele kortverhaal verskyn ook in *Die geel geluid van die son* (Roodt, 1991) en in *Dansmaat* deur Elsa Joubert (1993). Die titelverhaal in Joubert se bundel is treffend en besonders, ook vanweë die vroueperspektief – ’n skaars verskynsel in literêre tekste oor die oorlog terwyl dit veel meer algemeen is in ontspannings-/ontvlugtingsliteratuur. In dié verhaal word die twee gevaarlike v’s wat die basis betree het – dit is die vrou (van ’n offisier) en die vyand (’n verdwaasde gevange SWAPO-soldaat) – deur soldate gedwing om ’n makabere dans met mekaar te dans, kaalvoet oor glasskerwe van drankbottels.

Die reuk van appels (Mark Behr, 1993) is tot dusver (Jan. 1995) die laaste belangrike teks waarin oorloggegewens opgeteken word. Die ideologiese verminking van die Afrikanerseun se psige word hier vanuit ’n kinderperspektief aangebied. In kursiefgedrukte gedeeltes word kort uittreksels uit die hoofkarakter se latere oorlogervarings ingevoeg. Hierin kom die generaal (die pa) wat die ideologie hanteer om doktrines te smee, en die soldaat (sy seun), wat die sinnelose bevele ten uitvoer moet bring en

sy lewe daarvoor moet gee, direk teenoor mekaar te staan. Die teks suggereer na my mening dat die uiteinde van 'n sameswering van stilte van hierdie omvang, van die toemaak van diepliggende wonde, niks minder is nie as die dood.

Dit is duidelik dat Afrikaanse skrywers hul deel probeer doen het om 'krygsgeskiedenis' op te teken met die klem op die getraumatiseerde individu. Skrywers van Engelse tekste het ook 'n bydrae gelewer; 'n onlangse voorbeeld is Ian Fraser met sy ontstellende outobiografiese werk *My Own Private Orchestra* (1993). Voeg hierby die 'alternatiefste' blik op die oorlog wat ek tot nog toe onder oë gehad het: *Troubled Waters* (1993) van Joseph Diescho. 'n Swart Namibiër skryf hier vanuit die perspektief van 'n wit SAW-soldaat. Hierdie teks toon ooreenkomste met beskrywings van ideologiese indoktrinasie wat in Etienne van Heerden se vroeëre werke sowel as in *Die reuk van appels* beskryf is. Daar is veral ontnugtering oor wie die 'ander' eintlik is – en hier is die skrywer self een van die 'ander'!

5. Die betekenis van literatuur oor die oorlog – vir die hede en die toekoms

Die oorlogstrauma sal nog jare neem om verwerk te word en skeppende skryfwerk is een van die middele wat hiertoe bydra. Die behoefte aan optekening bied vir die individu (soos vir die gemeenskap) 'n moontlikheid om onopgeloste teenstrydighede op die vlak van die verbeelding op te los.¹⁵

Wat verhale oor die oorlog ook doen, is om die grond uit te kalwe onder ideologieë wat die oorlog gevoed het. Verder word byvoorbeeld mites (in die negatiewe sin van die woord) rondom manlikheid uitgehol (vgl. ook 4.1). In dié tekste kry die jong man se inisiasie in geweld sowel as sy seksuele inisiasie 'n ironiese draai – juis die weerloosheid en kwesbaarheid van die jong dienspligtige/soldaat word beklemtoon; die klem val op die ontnugtering, vervreemding en eensaamheid van die individuele soldaat. 'n Oud-Koevoetsoldaat wat tans beeldhouer is, het in 'n persoonlike gesprek vir my gesê dat hy en baie ander soldate die oorlog nie so negatief ervaar het nie – dat skrywers die bang outjies was wat in die kamp

¹⁵ Jameson (1981) se siening hieroor maak steeds vir my sin.

weggekruipt het (met die uitsondering van Strachan). Hoe dit ook al sy, baie mense het traumatiese ervarings gehad en hulle stemme verdien om gehoor te word. Skrywers kan ook namens hulle vertel van die skuld en pyn.

In 'n na-oorlogse era is daar altyd die behoefte aan afrekening met 'n grusame stuk verlede. Dat skuld en aandaagheid in dié proses ter sprake gaan wees, is haas onvermydelik. 'n Gevoel hieroor wat by slagoffers van (oorlogs-) geweld voorkom, kan soos volg verwoord word: 'Ek is gereed om te vergewe, maar ek moet weet wie om te vergewe en waarvoor'. Die Kommissie vir Waarheid en Versoening wat tans druk bespreek word, moet volgens min. Dullah Omar¹⁶ die klem op die slagoffers laat val en hulle die gevoel gee dat daar gepoog word om aan hulle reg te laat geskied. Die meeste van hulle stemme moet nog gehoor word. Die waarheid sal ook die 'oortreders' vry maak, omdat hulle dan kan verduidelik binne watter konteks hulle opgetree het en nie meer hoef te vrees dat hulle 'uitgevang' sal word nie. Daar is dus behoefte aan 'n "healing process" – "do not let the wounds fester", het 'n ander deelnemer aan die Agenda-program gesê. Jorge Heine, Ambassadeur van Chili, ons vorige regering se ou bondgenoot onder nuwe bewind, verwys na hierdie proses as "the restoration of the moral order". Kuns kan 'n bydrae maak. Stemme van die gemarginaliseerde slagoffers kan byvoorbeeld in literêre tekste gehoor word, of in enige ander 'tekste' wat kan dien as getuie van die menslikheid van die mense wat gely het (vgl. Krog, 1994:19).

Wanneer daar getuig word van lyding, behoort ons nie artistieke en historiese 'waarheid' teenoor mekaar te stel of teen mekaar af te speel nie¹⁷ – albei het 'n mindere of meerdere mate van geldigheid, albei is in elk geval onvolkome en gekontamineerd, maar saam word daar 'n vollediger prentjie gevorm. Antjie Krog (1994:19) meen dat indien genoemde kommissie die waarheid sien as die wydste moontlike kompilasie van mense se persepsies, stories, mites en ervarings, "then it has chosen the road of healing, of restoring memory and humanity". Dit stel sy teenoor 'n

¹⁶ Op die SAUK se Agenda-program van 2 Augustus 1994.

¹⁷ Lawrence Langer (1975:8) onderskei byvoorbeeld "historical fact" van "imaginative truth".

keuse vir waarheid ter wille van geregtigheid (amnestie, verhoor en kompensasie). 'n Keuse vir eersgenoemde (dit wil sê genesing) sluit aan by die tradisionele Afrika-perspektief waarna nog verwys gaan word.

'n Ander dilemma wat hier ter sprake kom, is die feit dat 'n spesifieke taal se historiese aanwending 'n belemmering kan word vir die toekomstige gebruik daarvan. So het die massamoorde van WOII nie die Duitse taal ongeskonde gelaat nie. Dieselfde geld ongeveer vir Afrikaans se gebruik in die militarisering van hierdie gebied oor 'n paar dekades heen. Afrikaanse oorlogsliteratuur het egter reeds getoon dat dié taal haarself in baie ander rolle kan laat plaas. Verder is hier ook van toepassing wat Wolfswinkel die paradoks van Holocaust-letterkunde noem: “this literature does have a need to testify, to accuse, to burn into memory indeed. But it has to do that in the same language as the one that is needed to understand, to comfort and, in the end, to reconcile and to forgive” (Wolfswinkel, 1994:8). Ook Afrikaans kan toenemend diensbaar word vir hierdie doel.

Om terug te keer na die Afrika-perspektief waarna reeds verwys is: Volgens die antropoloog Hammond-Tooke (1994) is die tradisionele religieuse Afrika-perspektief wat die algemeenste in Suid-Afrika voorkom, dat skuldbelydenis 'n voorwaarde is vir versoening, met die klem op vergifnis eerder as op vergelding en restitusie. Hy beskryf 'n Tsonga-ritueel waarin die slagoffer sowel as die boosdoener die kans kry om hul sê te sê. Dan word die woede letterlik op die grond uitgespoeg, waarna die partye saam bier drink as teken van die versoening wat plaasgevind het!

In Afrikaanse skrywers se opteke van brokke individuele oorlogsgeskiedenis lê die potensiaal opgesluit tot vele dinge: daar is berou en kollektiewe boetedoening oor misdrywe teen medemense, oor ideologiese verblindheid – dit is ook 'n amper rituele ‘uitspoeg van woede’ oor hoe dienspligtiges misbruik is deur politici en bevelvoerders (deur ‘die vaders’). Uit dit alles kan nie soseer restitusie (konkrete skadevergoeding) voortspruit nie, maar tog wel die aanwending van taal (ook die taal van die onderdrukker) vir die uitspraak van en vra om vergifnis, en uiteindelik vir versoening. Dit kan heling bring van die psigiese wonde van slagoffers sowel as vir die toediensers van die wonde. Sodoende word literêre tekste as ‘t ware deel van 'n soort Afrika-ritueel van heling en versoening.

Miskien kan ons Afrikaans dan ook sien as die taal van die tradisionele genesers – die skrywer-sangomas.

Bronnelys

- Armstrong, Sue. 1989. *In Search of FREEDOM. The Andreas Shipanga Story As told to SUE ARMSTRONG*. Gibraltar : Ashanti Publishing.
- Behr, Mark. 1993. *Die reuk van appels*. Strand : Queillerie.
- Botha, M.C. 1981. *Skertse*. Emmarentia : Taurus.
- Burger, Willie. 1994. Postmodernisme: doelgerig of vrolike fui? 'n Polisieroman en 'n moorddroom. *Literator*, 15(1):59-72, Apr.
- Cawthra, Gavin. 1986. *Brutal Force. The Apartheid War Machine*. London : International Defence & Aid Fund for Southern Africa.
- Cawthra, Gavin (ed.). 1994. *War and Resistance: Southern African Reports*. London : Macmillan.
- Davis, Jennifer. 1993. Journeys in Exile. (From an interview with Johnny.) In: *Kalabash Literary Supplement*: 14-15, June.
- D'haen, Theo & Bertens, Hans (eds.). 1990. *History and Post-war Writing*. Amsterdam : Rodopi.
- Diescho, Joseph. 1993. *Troubled Waters*. Windhoek : Gamsberg Macmillan.
- Donaldson, Andrew e.a. 1987. *Forces' Favourites*. Emmarentia : Taurus.
- Du Pisani, André. 1988. *Beyond the Barracks: Reflections on the Role of the SADF in the Region*. Braamfontein : The South African Institute of Internal Affairs.
- Du Preez, Sophia. 1989. *Avontuur in Angola. Die verhaal van Suid-Afrika se soldate in Angola 1975-1976*. Pretoria : Van Schaik.
- Fraser, Ian. 1993. *My Own Private Orchestra*. Johannesburg : Penguin Books.
- Frederikse, Julie. 1986. *South Africa. A Different Kind of War. From Soweto to Pretoria*. Johannesburg : Ravan Press.
- Gordon, Robert. 1992. *The Bushman Myth. The Making of a Namibian Underclass*. Boulder : Westview Press.
- Haarhoff, Dorian. 1991. *The Wild South-West. Frontier Myths and Metaphors in Literature Set in Namibia, 1760 – 1988*. Johannesburg : Witwatersrand Univ. Press.
- Haasbroek, P.J. 1974. *Heupvuur*. Kaapstad : Human & Rousseau.
- Haasbroek, P.J. 1975. *Roofvis*. Kaapstad : Human & Rousseau.
- Haasbroek, P.J. 1976. *Skrikbewind*. Kaapstad : Human & Rousseau.
- Haasbroek, P.J. 1982. *Verby die vlakte*. Kaapstad : Human & Rousseau.
- Hammond-Tooke, W.D. 1994. Truth Commission: A Traditional African Religious Perspective. The Ancestors' Healing Process. *Weekly Mail & Guardian*, Jul. 1.

- Heitman, Helmoed-Römer. 1989. *War in Angola. The Final South African Phase*. Gibraltar : Ashanti Publishing.
- Heywood, Annemarie. 1994. *The Cassinga Event. An Investigation of the Records*. Windhoek : National Archives of Namibia.
- Hooper, Jim. 1988. *Koevoet! The Inside Story*. Johannesburg : Southern Book Publishers.
- Hutcheon, L. 1989. *A Poetics of Postmodernism*. London : Routledge.
- Jacobs, F.J. 1994. Kroniek van S.A. se Boesman-soldate. *Springbok*: 4, April.
- Jameson, Fredric. 1981. *The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act*. New York : Cornell Univ. Press.
- Joubert, Elsa. 1963. *Ons wag op die kaptein*. Kaapstad : Tafelberg.
- Joubert, Elsa. 1980. *Melk*. Kaapstad : Tafelberg.
- Joubert, Elsa. 1993. *Dansmaat*. Kaapstad : Tafelberg.
- Kalmer, Harry. 1989. *Die waarheid en ander stories*. Emmarentia : Taurus.
- Kellerman, Gawie. 1988. *Wie de hel het jou vertel?* Kaapstad : Tafelberg.
- Kellerman, Gawie. 1991. *Swart sendelinge*. Kaapstad : Tafelberg.
- Krog, Antjie. 1994. Truth Commission: Untold Damage of Anglo-Boer War. *Democracy in Action*, 8(5):19-20, Aug.
- Krüger, Louis. 1984. *'n Basis oorkant die grens*. Kaapstad : Tafelberg.
- Langer, Lawrence L. 1975. *The Holocaust and the Literary Imagination*. London : Yale Univ. Press.
- Munnik, Viktor. 1987. *Oog van die Nyl*. Emmarentia : Taurus.
- Odendaal, Welma. 1977. *Keerkring*. Johannesburg : Perskor.
- Oversteegen, J.J. 1982. *Beperkingen: Methodologische recepten en andere vooronderstellingen en vooroordelen in de moderne literatuurwetenschap*. Utrecht : HES.
- Pienaar, Hans. 1986. *Die lewe ondergronds*. Emmarentia : Taurus.
- Prinsloo, Koos. 1982. *Jonkmanskas*. Kaapstad : Tafelberg.
- Prinsloo, Koos. 1987. *Die hemel help ons*. Emmarentia : Taurus.
- Roodt, Dan. 1980. *Sonneskyn en Chevrolet*. Emmarentia : Taurus.
- Roodt, Piet. 1991. *Die geel geluid van die son*. Pretoria : HAUM-Literêr.
- Shityuwete, Helao. 1990. *Never Follow the Wolf* London : Kliptown Books.
- Steenkamp, Willem. 1989. *South Africa's Border War 1966-1989*. Gibraltar : Ashanti Publishing Limited.
- Steyn, J.C. 1976. *Op pad na die grens*. Kaapstad : Tafelberg.
- Stiff, Peter. 1989. *Nine Days of War. Namibia – before, during and after*. Alberton : Lemur Books.
- Strachan, Alexander. 1984. *'n Wêreld sonder grense*. Kaapstad : Tafelberg.
- Thiher, Allen. 1990. Postmodern Fiction and History. In: D'haen, Theo & Bertens, Hans (eds.). *History and Post-war Writing*. Amsterdam : Rodopi. p. 9-31.

- Uys, Ian. 1993. *Bushman Soldiers*. Germiston : Fortress Books.
- Van den Berg, Zirk. 1989. *Ekstra dun vir meer gevoel*. Kaapstad : Tafelberg.
- Van der Lugt, Pieter. 1989. *Sê dit in die donker*. Kaapstad : Human & Rousseau.
- Van Heerden, Etienne. 1983. *My Kubaan*. Kaapstad : Tafelberg.
- Van Heerden, Etienne. 1984. *Om te awol*. Kaapstad : Tafelberg.
- Van Heerden, Etienne. 1988. *Liegfabriek*. Kaapstad : Tafelberg.
- Van Heerden, Etienne. 1994. Skrywer is eerder 'n historioograaf. *Die Volksblad*: 8, Junie 20.
- Venter, Eben. 1986. *Witblitz*. Emmarentia : Taurus.
- Vigne, Randolph. 1977. *A Dwelling Place of Our Own. The Story of the Namibian Nation*. London : International Defence and Aid Fund.
- Weideman, George. 1983. *Tuin van klip en vuur*. Kaapstad : Tafelberg.
- Wolfswinkel, Rolf. 1994. Paradoxes of Holocaust Literature. (Referaat gelewer onder die titel "Fact and Fiction: True and Untrue?" by die SAVAL-kongres, Maart 1994, Universiteit van Kaapstad.)
- Wybenga, Henk. 1982. *Kortsluitings*. Johannesburg : Perskor.

